

Macht en Onmacht
De rol van archieven in oorlog en bij rechtsherstel

Macht en Onmacht

De rol van archieven
in oorlog en bij rechtsherstel

redactie

Ron Blom

Gerd De Coster

Iris Heidebrink

Michel Vermote

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door:

De Ree Archiefsystemen (hoofdsponsor)
Lijnbaanstraat 2, 9711 RV Groningen
T 050-3112600
info@de-ree.nl
www.de-ree.nl

Hogeschool van Amsterdam / Archiefschool
Postbus 1025, 1000 BA Amsterdam
T 020-595 4786
archiefschool@hva.nl
www.hva.nl/archiefschool

CvE Solutions
Bonegraafseweg 60, 4051 CH Ochten
T 0344-644605
info@cvesolutions.nl
www.cvesolutions.nl

Picturae
De Hoefsmid 11, 1851 PZ Heiloo
T 072-5320444
contact@picturae.nl
www.picturae.com

VADA Archieven BV
Postbus 372, 7440 AJ Nijverdal
T 0548-631212
info@vada.nl
www.vada.nl

Jaarboek 14

Stichting Archiefpublishaties

s@p

Ten geleide

Dit veertiende jaarboek van de Stichting Archiefpublicaties verschijnt precies honderd jaar na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914. Dat verklaart meteen de thematiek die voor deze bundel gekozen is, namelijk de rol van archieven in oorlog en bij rechtsherstel. In dergelijke situaties vervullen archieven uiteenlopende rollen. Waar partijen met elkaar strijden, lopen archieven gevaar. Ze lopen de kans door oorlogsgeweld vernietigd te worden, of door de tegenstander omwille van de bewijskracht in beslag te worden genomen.

Dit jaarboek laat echter zien dat oorlogshandelingen niet uitsluitend een verwoestende uitwerking hebben. In oorlogen worden niet alleen bestaande archieven in bescherming genomen, omdat zij de gezagsverhoudingen legitimeren of de identiteit van een bepaalde groep vorm geven, maar ook is er extra aandacht voor archieven en door oorlogsomstandigheden worden er zelfs nieuwe archieven gevormd. In het kader van rechtsherstel zijn archieven eveneens van groot belang. Archieven zijn onmisbaar bij het reconstrueren van gebeurtenissen en zeker ook bij de verwerking ervan: ze vormen een beproefd wapen in de strijd tegen het vergeten en bij het verdedigen van universele mensenrechten. Er is dus alle reden om te spreken van zowel de macht als de onmacht in verband met archieven. Die twee zijden zijn tot uitdrukking gebracht in de titel van dit jaarboek. Deze publicatie laat zien dat dit thema niet exclusief verbonden is met de grote oorlogen van de twintigste eeuw, maar in feite van alle tijden is, en bovendien steeds ook een opgave inhoudt voor de toekomst.

Macht en Onmacht. De rol van archieven in oorlog en bij rechtsherstel is heel nadrukkelijk het resultaat van een Vlaams-Nederlandse samenwerking. De bundel werd samengesteld en geredigeerd door archivariissen uit België en Nederland. De auteurs werden gevonden in die beide landen en in de Verenigde Staten. In zekere zin sluit dit jaarboek dan ook aan bij de Vlaams-Nederlandse co-productie *Archives without Borders* uit 2010, die eveneens een ontegenzeggelijk grensoverschrijdend karakter had.

De VVBAD en de Stichting Archiefpublicaties danken de redactieleden, de auteurs en sponsors voor de realisering van een interessant jaarboek dat een goed zicht verschaft op actuele discussies rond het brede thema van de macht en onmacht van archieven.

Hildo van Engen
Stichting Archiefpublicaties

Julie Hendrickx
Vlaamse Vereniging voor Bibliotheek,
Archief & Documentatie

Macht en Onmacht
De rol van archieven in oorlog en bij rechtsherstel

Redactie: Ron Blom, Gerd De Coster, Iris Heidebrink, Michel Vermote

© 2014 de auteurs en redacteurs

ontwerp - www.absoluutdesigners.com
druk - Schrijen-Lippertz, Voerendaal

ISBN/EAN 978-90-71251-38-2
Stichting Archiefpublicaties, 's-Gravenhage 2014

Deze uitgave is mogelijk gemaakt door de adverteerders:
Archiefschool/Hogeschool van Amsterdam (omslag 2)
Picturae (pagina 136)
De Ree archiefsystemen (omslag 3)

Inhoud

Ron Blom, Gerd De Coster
Iris Heidebrink, Michel Vermote Inleiding 9

HOOFDSTUK 1

Thomas Fitschen The return of displaced archives after the war - a legal perspective 17

HOOFDSTUK 2

Edwin Klijn Archieven en de ‘historische’ waarheid.
Afrekenen met de last van oorlog, grootschalig geweld en
onderdrukking 29

HOOFDSTUK 3

An Verscuren Archieven in oorlog, speelbal van politiek.
Het archief van de Grote Raad van Mechelen (1746-1869) 49

HOOFDSTUK 4

Christophe Martens De Grote Oorlog in België: vernietiging van archieven en strijd
om de geschiedenis 61

HOOFDSTUK 5

Timo Van Havere "Je suis souvent tout seul aux archives".
De stadsarchivarissen van Gent en de Eerste Wereldoorlog 73

HOOFDSTUK 6

Annelies Nevejans Het Gekwetste Gewest.
Archieven over de wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog
in de Westhoek 87

HOOFDSTUK 7

Marieke Bos, Raymund Schütz, Het Archief van het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis.
Michiel Schwartzenberg Decontextualisering, hergebruik en hercontextualisering 95

HOOFDSTUK 8

Daan Hertogs Dodelijke informatiesystemen.
Registraties in Auschwitz en Westerbork 107

HOOFDSTUK 9

Trudy Huskamp Peterson Rights and responsibilities: the role of the archivist 123

Over de auteurs en redacteuren 132

HOOFDSTUK

m.a.cht
a d a r c h i v a r i s

m.a.cht
a d a r c h i v a r i s

stadsarchivaris

m.a.cht
a d a r c h i v a r i s

m.a.cht
a d a r c h i v a r i s

TIMO VAN HAVERE

“Je suis souvent tout seul aux archives”

De stadsarchivarissen van Gent
en de Eerste Wereldoorlog

De laatste archivaris van Ieperen luidde de titel van een necrologie over Emile De Sagher uit 1918. Op 22 november 1914 was het Ieperse stadsarchief immers door de vlammen verteerd, zodat het aanstellen van een opvolger voor De Sagher overbodig leek.¹ Een archivaris werd er dus niet gemist, maar het verlies van het archief werd wel door velen betreurd. De rijkdom ervan was ruim gekend, dankzij het ontsluitingswerk dat er sinds het begin van de negentiende eeuw was verricht.² De rampspoed die dit archief trof, toont de kwetsbaarheid van archiefdepots aan. Zelfs nadat een archiefvormer stukken in goede staat had overgedragen aan een archiefinstelling, was de bewaring ervan kennelijk niet verzekerd. Deze bijdrage gaat dieper in op de gevaren waaraan archiefdiensten konden blootstaan in tijden van oorlog. Het lot van archiefstukken die nog bij de archiefvormer zelf werden bewaard, komt hier daarentegen niet aan bod.³

In Ieper sloeg de Eerste Wereldoorlog genadeloos toe. Dit wil echter niet zeggen dat in vredetijd archiefdiensten niet getroffen konden worden door rampen, zoals het afbranden van het stadhuis van Schaarbeek in 1911 toont.⁴ Evenmin betekent dit dat een oorlog altijd grote schade toebrengt aan archieven. Het stadsarchief van Gent raakte tussen 1914 en 1918 bijvoorbeeld geen enkel stuk kwijt.⁵ Toch werd ook de werking van die archiefinstelling – die op dat moment wat van haar vroegere luister verloren had, maar nog steeds één van de best georganiseerde in België was – beïnvloed door de oorlogsomstandigheden. Het Gentse archief stond bloot aan bedreigingen, waar stadsarchivaris Victor Vander Haeghen en zijn opvolger Victor Fris antwoorden op moesten formuleren. Met succes, want Fris slaagde erin de Eerste Wereldoorlog te eindigen met een heropleving van het Gentse stadsarchief.

¹ N. Japikse, ‘De laatste archivaris van Ieperen’, in: *Nederlandsch Archievenblad* 26 (1917-1918), 140-144.

² Rik Opsommer, ‘The town archives of Ieper: ‘past and present’’, in: Nina Gostenc’nik e.a. (red.), *Tehnic’ni in vsebinski problemi klasic’nega in elektronskega arhiviranja. Arhivistika in informatika. Zbornik mednarodne konference. Radenci, 28. – 30. marec 2012 (Maribor 2012)*, 55-72, aldaar 57-58.

³ Zie daarvoor onder meer W.F. Renaud, ‘De toestand van het archiefmateriaal van het ministerie van Buitenlandse Zaken over de periode 1931-1940, en de mogelijkheden voor reconstructie’, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 90 (1975), 479-484.

⁴ Godelieve Denhaene, ‘L’incendie de l’hôtel de ville communal de Schaerbeek (1911): répercussion sur la conservation des archives, mise sur pied d’un service central d’archives (1915) et démantèlement de celui-ci (1930)’, in: *Archief- en bibliotheekwezen in België* 73 (2002), 41-62.

⁵ *Archieven. Verslag over de dienstjaren 1918 en 1919* (Gent 1921), 4-12.

Een overzicht van de literatuur over het Belgische en Nederlandse archiefwezen tijdens de Eerste en Tweede Wereldoorlog

De publicaties van het Belgische Rijksarchief aan het begin van de twintigste eeuw vertellen een interessant verhaal. In 1914 gaf algemeen rijksarchivaris Joseph Cuvelier voor de eerste maal een jaarboek uit over de instelling die hij leidde, in navolging van de Nederlandse *Verslagen omtrent 's rijks oude archieven*.⁶ Het omvangrijke boek moest de basis leggen voor een nieuwe reeks. Cuvelier stond met zijn project niet alleen. Het Belgische archiefwezen blaakte van zelfvertrouwen. Een van de grootste verwezenlijkingen was de organisatie van het eerste internationale congres van archivariissen en bibliothecarissen, dat in 1910 in Brussel samenkwam. Een tweede congres had in 1915 moeten verzamelen in Milaan, maar het uitbreken van de oorlog verhinderde dit.⁷ Ook Cuveliers jaarboeken vielen in het water. Pas in 1919 verscheen als tweede deel *Les Archives de l'Etat en Belgique pendant la guerre (1914-1918)*. Van het vooroorlogse optimisme was toen geen sprake meer. “En parcourant ce livre, le lecteur aura de la peine à réprimer un sentiment de tristesse,” luidde de openingszin.⁸ Vervolgens duurde het tot 1931 alvorens *Les Archives de l'Etat en Belgique de 1919 à 1930* verscheen.⁹ Cuvelier had naar eigen zeggen gewacht met een nieuw jaarboek tot hij kon verkondigen dat de Rijksarchieven hun vooroorlogse peil weer hadden bereikt.¹⁰ Met de buitenlandse samenwerking was het zelfs nog erger gesteld. Pas in 1950 organiseerde de Internationale Archiefraad een nieuw internationaal congres, in Parijs.

Les Archives de l'Etat en Belgique pendant la guerre maakte de schade bekend die de Rijksarchieven hadden opgelopen. In de *Annales de la Société d'Emulation* gebeurde hetzelfde voor archieven uit Noord-Frankrijk en West-Vlaanderen.¹¹ Na de Tweede Wereldoorlog was dezelfde reflex merkbaar. In België verzorgde algemeen rijksarchivaris Camille Tihon een overzicht van de toestand van zijn instelling en van enkele archieven in Wallonië.¹² In het *Nederlands Archiefblad* verscheen een uitgebreide balans van de voorbije oorlog in Nederland.¹³ De lotgevallen van afzonderlijke instellingen werden toen ook opgetekend.¹⁴ Voor een bibliografie over de Nederlandse en Belgische archieven tijdens de Wereldoorlogen ontbreekt hier echter de plaats.

Na deze initiële publicaties, waarin vooral de verliezen werden opgemeten, duurde het tot de jaren 1990 alvorens in Nederland en België de invloed van de Wereld-

⁶ Joseph Cuvelier (red.), *Les Archives de l'Etat en Belgique* (Ronse 1914), vi-vii.

⁷ Jan van den Broek, 'From Brussels to Beijing', in: P.J. Horsman, F.C.J. Ketelaar en T.H.P.M. Thomassen (red.), *Naar een nieuw paradigma in de archivistiek* (Den Haag 1999), 151-183, aldaar 153-155.

⁸ “Het zal de lezer zwaar vallen een gevoel van droefheid te bedwingen bij het doorlopen van dit boek.” (Cuvelier (red.), *Les Archives de l'Etat en Belgique pendant la guerre (1914-1918)* (Ronse [1919]), iii.).

⁹ Jozef Cuvelier (red.), *Het Belgische Staatsarchief van 1919 tot 1930* (Gent [1931]), ix.

¹⁰ Joseph Cuvelier, 'Les archives en Belgique pendant la guerre', in: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 7 (1928), 1013-1026, aldaar 1013.

¹¹ 'Les archives et la guerre', in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges* 65 (1915-1922), 170-179.

¹² Camille Tihon, 'Les archives de l'Etat en Belgique pendant la guerre', in: *Archives, Bibliothèques et Musées de Belgique* 17 (1940-1946), 3-13; Camille Tihon, 'Les archives de la Wallonie et la guerre', in: *La Vie Wallonne* 21 (1947), 35-43.

¹³ W.S. Unger, 'De Nederlandse archieven en de oorlog', in: *Nederlands Archiefblad* 53 (1948-1949), 101-134.

¹⁴ A.P. van Schilfgaarde, 'Archiefzorgen in een doode stad', in: *Nederlandsch Archiefblad* 50 (1945-1946), 78-88; E.J. Werkman, 'Een archief in de frontlijn', in: *Nederlandsch Archiefblad* 50 (1945-1946), 124-135.

¹⁵ Hierop zijn wel uitzonderingen, zoals L.J. Ruys, 'Het "Sonderkommando van Künsberg" en de lotgevallen van het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken in Nederland van 1940-1945', in: *Nederlands Archiefblad* 65 (1961), 135-153.

oorlogen op het archiefwezen nader werd bestudeerd.¹⁵ Naar aanleiding van de vijftigste verjaardag van de bevrijding van Nederland verschenen in het *Nederlands Archiefblad* artikelen over de Rijksarchieven en het Koninklijk Huisarchief tijdens de oorlog, met oog voor de materiële bedreiging en de politieke invloeden die uitgeoefend werden op die archieven.¹⁶ De Belgische situatie komt aan bod in *De Duitse Archivschutz in België tijdens de Tweede Wereldoorlog*.¹⁷ In 2002 verscheen een themanummer van *Archief- en Bibliotheekwezen in België* over de vernietiging van archief. Hierin werd onder meer de geschiedenis van het stadsarchief van Ieper en van de tijdens de Tweede Wereldoorlog vernielde archieven van Oostende en Doornik behandeld.¹⁸ Vooral de Tweede Wereldoorlog lijkt dus de aandacht te krijgen, waarbij het bijzondere en excessieve van die periode wordt benadrukt. Dit lijkt een hedendaagse variant op de oude voorstellingen van de Duitse soldaat als kunstroof of vandaal, een beeld dat sterk leefde in België tijdens het Interbellum.¹⁹ De geschiedenis van het eigenlijke archiefwezen blijft hierdoor wel onderbelicht. Binnen de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog biedt het onderzoek van Marnix Beyen een opmerkelijke aanpak. Beyen onderzoekt hoe de Nederlandse en Belgische overheden omgingen met het verleden tussen 1938 en 1947. Hij had bewust ook oog voor de periode vóór en na de oorlog, onder meer daar hij vaststelde dat, wat de archiefwereld betrof, fundamentele vragen met betrekking tot selectie en ontsluiting ook tijdens de oorlog van belang bleven. De antwoorden op die vragen ondervonden daarentegen wel invloed van de bezettingsomstandigheden.²⁰ Het metier van de archivaris – i.c. rijksarchivariissen – komt in het werk van Beyen dus aan bod. Op een gelijkaardige manier wil deze bijdrage tonen hoe Victor Vander Haeghen en Victor Fris in het Gentse stadsarchief de Eerste Wereldoorlog meemaakten. In de literatuur over de geschiedenis van het archief valt daar nauwelijks iets over te lezen.²¹ Het stadsarchief toonde wel belangstelling voor de bronnen die het over de twee wereldoorlogen bewaart, maar nauwelijks voor haar eigen belevenissen in die periode.²² Nochtans vormt de Eerste Wereldoorlog een kantelmoment voor het Gentse stadsarchief.

¹⁶ T. Nierop, 'De Rijksarchieven in de Tweede Wereldoorlog: twee soorten bedreiging', in: *Nederlands Archiefblad* 99 (1995), 59-78 en Roger-Alexander Lamberigts, 'Het "Deutsches Archivamt in den Niederlanden" en het Koninklijk Huisarchief', in: *Nederlands Archiefblad* 99 (1995), 79-89. Zie ook: René Potkamp, 'Ruil en roof. Duitse claims op Nederlandse archieven tijdens de Tweede Wereldoorlog', in: *Archiefblad* 111 (2007), 24-25.

¹⁷ Els Herrebout, *De Duitse Archivschutz in België tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Miscellanea archivistica. Studia 67 (Brussel 1997).

¹⁸ Thierry Delplanq (red.), *Destruction des archives*. Archief- en Bibliotheekwezen in België 73 (2002).

¹⁹ De Duitsers zagen daarentegen hun militairen net als beschermers van kunst (Christina Kott, *Préserver l'art de l'ennemi? Le patrimoine artistique en Belgique et en France occupées, 1914-1918*. Collection Comparatisme et Société n° 4 (Brussel 2006), 19-28.) Ook in de archiefwereld leefden deze twee beelden, zoals blijkt uit de polemiek die Cuvelier en de Duitse archivaris Pius Dirr in 1928 voerden. (Cuvelier, 'Les archives en Belgique pendant la guerre', 1013-1026).

²⁰ Marnix Beyen, *Oorlog en verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland, 1938-1947* (Amsterdam 2002), 295.

²¹ Johan Decavele en Johan Vannieuwenhuyse, *Archiefgids. Deel I. Oud archief* (Gent 1983), 22; René De Herdt en Johan Vannieuwenhuyse, *Historie op perkament. Op zoek naar het verleden in het Gentse Stadsarchief* (Gent 1988), 11 en 34.

²² Leen Charles, 'Overheidsbronnen voor de studie van de twee wereldoorlogen', in: Leen Charles (red.), *Buskruid en Sauerkraut. Oorlogsbronnen in De Zwarte Doos (20ste eeuw)* (Gent 2007), 167-193, aldaar 180.

Het stadsarchief van Gent vóór de Eerste Wereldoorlog

1913 was een belangrijk jaar voor Gent, want de stad organiseerde toen een Wereldtentoonstelling.²³ Het stadscentrum werd daarom aan een restauratiecampagne onderworpen. Een van de op te knappen monumenten was het stadhuis. Ook de Troonzaal zou haar vroegere luister terugkrijgen. In die zaal was evenwel sinds 1891 het stadsarchief ondergebracht, juist omdat de ruimte erg afgetakeld was. Meteen was wel de voorwaarde gesteld dat, mocht er op een dag voldoende budget voorhanden zijn voor restauratie, het stadsarchief plaats zou moeten ruimen. Ondanks deze onheilsellende voorwaarde betekende de ingebruikname van de Troonzaal een grote stap vooruit voor het archief. Vóór 1891 lagen de stukken namelijk verspreid over het stadhuis. Een intensieve inventarisatiecampagne van het oud en modern archief maakte het mogelijk alles ordentelijk in één ruimte samen te brengen. Met zijn nieuw lokaal, een nieuw reglement (in werking sinds 1893) en voldoende personeel werd het stadsarchief een moderne instelling. De uitgave van de inventaris van het oud archief in 1896 bekrachtigde dit.²⁴ Terwijl in Nederland Muller, Feith en Fruin aan hun *Handleiding* werkten, bracht Victor Vander Haeghen al enkele van de opgang makende archivistische principes in de praktijk. De Wereldtentoonstelling joeg het stadsarchief weg uit de Troonzaal. Verhuisd werd naar de tweede verdieping en de zolder van het stadhuis. Dit deel van het gebouw was driehonderd jaar oud, maar was tot dan in ruwbouw gebleven. Stadsarchivaris Vander Haeghen beoordeelde de nieuwe huisvesting erg gunstig, maar het enthousiasme van de archivaris werd niet door iedereen gedeeld. Gerenommeerd historicus Napoleon de Pauw schreef bijvoorbeeld aan Vander Haeghen:

“Empêché par mon grand âge et un rhume permanente ... de gravir souvent les huit escaliers qui conduisent au *gratte ciel* des archives que je fréquente depuis *soixante-cinq ans*, je m'occupe à achever mon *Cartulaire des Artevelde* ...”²⁵

Hoewel de opmerking van de Pauw waarschijnlijk menig bezoeker te binnen schoot, blijkt er ook een groot gevaar uit. Acht trappen lagen er tussen de uitgang van het stadhuis en het archief. Acht trappen scheidden bij een eventuele brand de archiefstukken van de veiligheid. De archivaris moest zich voortdurend hoeden voor brandgevaar. Het stadsbestuur leek er daarentegen weinig wakker van te liggen. Het stadsarchief ging bijgevolg onvoorbereid de Eerste Wereldoorlog in.

Het stadsarchief van Gent tijdens de Eerste Wereldoorlog

Rust in de leeszaal

Op 4 augustus 1914 viel het Duitse leger België binnen. Tien dagen later liet Gents burgemeester Emile Braun aan de stadsarchivaris weten dat hij wenste dat het stads-

archief alle oorlogspublicaties die zouden verschijnen in de stad, zou verwerven. Ook moesten de katholieke krant *Le Bien Public* en *La Flandre Libérale* worden bewaard.²⁶ Het stadsarchief vervulde deze opdracht nauwgezet.²⁷ Het verlangen van de burgemeester legde zo de basis voor de krantenverzameling die het stadsarchief na de oorlog verder zou uitbouwen.²⁸ Het archief werd blijkbaar niet als bedreigd gezien, maar als een veilige plaats beschouwd, waar documentatie over de oorlog bewaard zou kunnen blijven. Mogelijk leefde ook in Gent de opvatting dat een cultuurnatie als Duitsland al het mogelijke zou doen om schade aan wetenschappelijke instellingen als archieven te vermijden.

“Entrée des Allemands à Gand, le 12 octobre 1914” schreef onderbureeloverste Alphonse Balsaert in het leeszaalregister.²⁹ Als hoogste in graad na de archivaris was het Balsaerts taak met behulp van dat register toe te zien op de goede werking van de leeszaal. In het leeszaalregister werden niet alleen de namen van bezoekers en de door hen geraadpleegde stukken opgetekend, maar ook belangrijke gebeurtenissen zoals overlijdens van voornamen historici of de bezetting van Gent in oktober 1914. Toen het Duitse leger Gent binnentrok, had Balsaert niet veel werk meer in de leeszaal. Het bezoek aan het stadsarchief was namelijk sterk teruggelopen. Van 10 tot 14 oktober 1914 staan zelfs geen bezoekers opgetekend, maar het is onduidelijk of het archief toen werkelijk gesloten was. Langzaamaan kwam het stadsarchief daarna weer tot leven in een bezette stad. Doorheen de volgende vier jaren kwamen af en toe Duitse militairen langs in het archief, bij wijze van uitstap. Duitse soldaten werden namelijk aangemoedigd om aan culturele activiteiten deel te nemen.³⁰ Andere militairen wilden dan weer (genealogisch) onderzoek verrichten. Zo deed bijvoorbeeld ‘Vizefeldwebel’ Bauer in januari 1917 opzoeken in opdracht van kapitein van Vaernewyk, die zijn familienaam deelde met de zestiende-eeuwse geschiedschrijver Marcus van Vaernewijck.³¹

Dergelijke bezoeken konden echter niet verhelpen dat er nog nauwelijks onderzoekers die niet in Gent woonden, in het archief werden ontvangen. Vóór de oorlog waren dat er jaarlijks meer dan tachtig geweest, maar reizen werd tijdens de oorlog haast onmogelijk. Voor elke verplaatsing buiten de gemeentegrenzen moest de Duitse overheid een paspoort afleveren.³² Niettemin konden in de jaarverslagen van het archief alsmar meer bezoeken worden opgetekend. In 1916 werd het archief maar liefst 1200 maal bezocht door 734 personen, tegenover maar 801 keer in 1912, door een onbekend aantal bezoekers.³³

De groei van het aantal bezoeken lijkt vooral het werk van een kleine groep van ijverige Gentse onderzoekers, die vrijwel dagelijks langskwamen. Toch kan daarmee de grote stijging niet volledig worden verklaard. Net als het Rijksarchief te Gent voelde het stadsarchief vermoedelijk de invloed van het toegenomen genealogisch onderzoek.³⁴ Op een gelijkaardige manier nam het archiefbezoek tijdens de Tweede Wereldoorlog toe in België en Nederland. Toen moesten dergelijke opzoeken

²³ Dit hoofdstuk is gebaseerd op Timo Van Haverre, *De droom van een archivaris. Een analyse van de constructie van het stadsarchief van Gent en zijn collecties tussen 1800 en 1930*. Masterproef Archivistiek (Brussel 2013), 23-80.

²⁴ Victor Van der Haeghen, *Inventaire des archives de la ville de Gand. Catalogue méthodique général* (Gent 1896).

²⁵ “Aangezien ik door mijn hoge ouderdom en een voortdurende verkoudheid de acht trappen die leiden naar de wolkenkrabber van het archief, dat ik al vijftig jaar regelmatig bezoek, niet vaak meer kan bestijgen, hou ik me bezig met het voltooiën van mijn *Cartulaire des Artevelde*” (Brief van de Pauw (25 april 1915), Stadsarchief Gent, Modern Archief (SAGMA), AR/507).

²⁶ Brief van Braun (14 augustus 1914), SAGMA, AR/507.

²⁷ Bewijsstukken bij de stadsrekeningen (1914-1918), SAGMA, A/12² – 1914 – 192, A/12² – 1915 – 196, A/12² – 1916 – 196, A/12² – 1917 – 196 en A/12² – 1918 – 196.

²⁸ De krantencollectie van het stadsarchief wordt beschreven in De Herdt en Vannieuwenhuysse, *Historie op perkament*, 81.

²⁹ “Intocht van de Duitsers te Gent, 12 oktober 1914” (Leeszaalregister (1912-1914), SAGMA, AR/16.)

³⁰ Anneleen Arnout, ‘Archimedes achterna. De Belgische musea tijdens de Eerste Wereldoorlog’, in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 22 (2010), 55-92, aldaar 80.

³¹ Leeszaalregister (1915-1918), SAGMA, AR/17.

³² Sophie de Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1997), 116-117.

³³ Jaarverslagen van het stadsarchief (1904-1922), SAGMA, AR/2013/253.

³⁴ Robert Schoorman, ‘Archives de l’Etat à Gand’, in: Joseph Cuvelier (red.), *Les Archives de l’Etat en Belgique pendant la guerre (1914-1918)* (Ronsse, [1919]), 267-317, aldaar 295.

evenwel dienen om “raszuiverheid” aan te tonen.³⁵ Beyen wijst echter ook op “de drang om zich te midden van de onzekere tijden geborgen te weten in de huiselijke kring van zijn voorouders”.³⁶ Wat de Grootte Oorlog betreft, lijkt dat eveneens een aannemelijke verklaring.

Het toegenomen bezoek schijnt de rust in de leeszaal niet verstoord te hebben.

De bezoekers hielden zich aan het heersend archiefreglement. Bovendien lijkt het stadsarchief heel de oorlog lang erin geslaagd te zijn bezoekers goed te ontvangen. Een hele prestatie, aangezien het archief achter de schermen wel onder druk kwam te staan.

Onrust in de depots

Aan het einde van de jaren 1930 was de Nederlandse overheid zich bewust van de gevaren van de naderende oorlog voor het archiefwezen. Allerlei maatregelen werden getroffen, die uitgebreid beschreven staan in het *Nederlandsch Archievenblad* van 1939-1940.³⁷ Een kwarteeuw eerder was de situatie helemaal anders. Geen enkele archivaris in België had ervaring met oorlogsgeweld. Geconfronteerd met de harde werkelijkheid stelde zich de vraag: hoe kan men een stadsarchief veilig door de oorlog loodsen? De archivaris moest bovendien met allerhande moeilijkheden rekening houden, zoals de omvang van zijn archief, het verlangen om de stukken in het stadhuis te bewaren en een zekere apathie bij zijn stadsbestuur, hoewel de Gemeentewet zorg voor het archief verplichtte. Tijdens de oorlog werd nogmaals aan die verplichting herinnerd. Al zeker in West-Vlaanderen stuurde de gouverneur in het najaar van 1914 een circulaire rond, met de opdracht de mooiste stukken uit musea en archieven in veiligheid te brengen. Enkele kleinere steden zoals Poperinge evacueerden uiteindelijk hun volledige archief.³⁸ Een verhuizing van het archief kan echter wanorde, beschadiging en verlies veroorzaken. Welke maatregelen werden in Gent genomen om het archief in veiligheid te brengen?

Vanaf begin september 1914 bevonden er zich Duitse troepen vlakbij Gent. Desondanks vroeg de Gentse stadssecretaris pas op 29 september aan de stadsarchitect om de kerken onder het stadhuis met spoed in orde te brengen, om er archiefstukken in te kunnen bergen. De verbeteringswerken – niet veel meer dan het leggen van een plankenvloer – waren klaar op 2 oktober. Eerst op 7 oktober werd de stadsarchivaris hiervan op de hoogte gesteld.³⁹ Vander Haeghen verhuisde daarop meteen de belangrijkste stukken uit zijn archief. De vochtigheid van de kelder baarde hem zorgen, maar dat probleem leek volgens hem gemakkelijk op te lossen.⁴⁰ Vlak voor de bezetting van de stad was zo toch een deel van de archiefstukken enigszins in veiligheid gebracht.

Toen de Duitsers Gent binnentrokken, was de archivaris zelf niet meer in de stad. Op 10 oktober was Vander Haeghen naar Oostende vertrokken. Het duurde tot

³⁵ Nierop, ‘De Rijksarchieven in de Tweede Wereldoorlog’, 70-71.

³⁶ Beyen, *Oorlog en verleden*, 330.

³⁷ ‘De archieven en de luchtbescherming’, in: *Nederlandsch Archievenblad* 47 (1939-1940), 33-64; Nierop, ‘De Rijksarchieven in de Tweede Wereldoorlog’, 60-61.

³⁸ ‘Les archives et la guerre’, 171 en 176.

³⁹ Brief van de stadssecretaris aan de stadsarchitect (29 september 1914), SAGMA, AR/570.

⁴⁰ Brief aan architect Van Volden (8 oktober 1914), SAGMA, AR/570.

⁴¹ Brief aan Braun (26 november 1914), SAGMA, D/2° X (Vander Haeghen).

⁴² ‘Les archives et la guerre’, 170-171; Rik Opsommer, ‘Het Iepers stadsarchief en de eerste wereldoorlog’, in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België* 73 (2002), 13-26, aldaar 15-16.

26 november alvorens hij weer in Gent raakte.⁴¹ Gelukkig werd zijn afwezigheid niet zwaar bestraft: enkel zijn loon werd deels niet uitbetaald. In Ieper was Emile De Sagher ook onaangekondigd uit de stad vertrokken, waardoor hij twee maanden werd geschorst. Dit zorgde ervoor dat er helemaal geen maatregelen werden genomen om het archief aldaar in veiligheid te brengen. Ondanks een eerste bombardement van de stad in de nacht van 29 op 30 oktober 1914, oordeelde het stadsbestuur immers dat De Sagher niet opgeroepen moest worden.⁴² Dan stond het Gentse archief er toch beter voor.

Dat wil niet zeggen dat de kerken van het stadhuis een geschikt depot waren. Vocht en schimmel tastten de stukken aan. Dat stelde ook de bezetter vast. Na de vernietigingen die plaatsvonden tijdens de opmars van het Duitse leger, becommenten de Duitsers zich namelijk om het Belgische archiefwezen. Deze interesse in archief vormde een onderdeel van een ruimere cultuurpolitiek van de bezetter. In januari 1915 moesten de Belgische musea bijvoorbeeld verplicht weer de deuren openen voor het publiek. Volgens Christina Kott wilden de Duitsers met deze eis benadrukken dat alle aspecten van het leven in België door hen werden gecontroleerd. Als cultuurnatie wilden de Duitsers vooral ook het culturele leven in het bezette gebied stimuleren.⁴³

Een ander onderdeel van de Duitse cultuurpolitiek bestond uit inspecties om het Belgisch kunstpatrimonium veilig te stellen, die in het najaar van 1914 werden uitgevoerd.⁴⁴ Een vervolg hierop was de missie van Pruisisch rijksarchivaris Paul Richter. Hij bezocht in januari 1915 de archieven die onder het gezag van het Generaalgouvernement vielen, om de geleden schade op te meten en nieuwe veiligheidsmaatregelen te adviseren. Tijdens de zomer waren de archieven uit het etappegebied, dat grote delen van Oost- en West-Vlaanderen omvatte, aan de beurt.⁴⁵ Richters bezoek aan Gent vond meer bepaald plaats op 28 juli 1915. Aan zijn vaststellingen werd veel belang gehecht. Op 4 september 1915 bezocht de “Präsident der Zivilverwaltung” Friedrich Ecker immers zelf ook het stadsarchief.⁴⁶ De Duitsers vroegen vervolgens aan het stadsbestuur de stukken uit de kelder over te brengen naar het Rijksarchief te Gent, waar ze beter bewaard zouden worden.⁴⁷ Dit was niet de eerste maal dat de bezetter de medewerking van die archiefdienst inriep. Het stadsarchief van Eeklo was bijvoorbeeld al in het Rijksarchief ondergebracht.⁴⁸ De stadsarchivaris zag zijn archief echter niet graag vertrekken. Sinds Karel V in 1540 alle Gentse oorkonden in beslag had genomen – waarvan een groot deel later weliswaar was teruggegeven – had het stadsbestuur nooit meer afstand moeten doen van zijn archiefstukken. Het is dan ook begrijpelijk dat Vander Haeghen eerst nog in het stadhuis zelf op zoek ging naar een andere bewaarplaats “autant que possible à l’abri des bombes, mais moins exposé à l’humidité”.⁴⁹ De verzekering van de stadsarchitect dat het vochtprobleem in de kelder niet onoplosbaar was, klonk ook bemoedigend.⁵⁰

⁴³ Kott, *Préserver l’art de l’ennemi?*, 89-90; Arnout, ‘Archimedes achterna. De Belgische musea tijdens de Eerste Wereldoorlog’, 60-66.

⁴⁴ Kott, *Préserver l’art de l’ennemi?*, 71-74.

⁴⁵ [Joseph Cuvelier], ‘Archives générales du Royaume à Bruxelles’, in: Joseph Cuvelier (red.), *Les Archives de l’Etat en Belgique pendant la guerre (1914-1918)* (Ronse [1919]), 3-143, aldaar 116-117; Cuvelier, ‘Les archives en Belgique pendant la guerre’, 1019-1020.

⁴⁶ Leeszaalregister (1915-1918), SAGMA, AR/17.

⁴⁷ Brief van de “Präsident der Zivilverwaltung für die Provinz Ostflandern” (7 september 1915), SAGMA, AR/570.

⁴⁸ Schoorman, ‘Archives de l’Etat à Gand’, 290-292.

⁴⁹ “Zoveel mogelijk beschut tegen bommen, maar minder blootgesteld aan vochtigheid.”

⁵⁰ Brief aan architect Van Rysselberghe (7 september 1915), SAGMA, AR/570.

Toch zou de verhuizing naar het Rijksarchief er komen. Op 24 september 1915 gaf het schepencollege de toelating tot het overbrengen van de stukken.⁵¹ Terzelfder tijd vroeg Vander Haeghen alsnog het vochtprobleem in de kelder op te lossen, om die ruimte te kunnen gebruiken bij noodgevallen, maar het college vond dat niet noodzakelijk.⁵² Van een weldoordachte bescherming van de archiefstukken was dus zeker geen sprake.

Op 27 september vertrokken de kostbaarste stukken uit het stadhuis.⁵³ Het ging in totaal om 635 registers en 110 dozen, met onder meer oorkonden, cartularia en stadsrekeningen.⁵⁴ De verhuizing betekende niet dat het stadsarchief niet meer over deze archiefreksen zou kunnen beschikken. Het hoofd van het Gentse Rijksarchief had steeds beklemtoond dat een vlotte toegang tot de stukken steeds verzekerd zou zijn voor het personeel van het stadsarchief.⁵⁵ De twee instellingen waren bovendien amper vierhonderd meter van elkaar verwijderd.

Niettemin had Vander Haeghen liever het volledige stadsarchief in het stadhuis bewaard. Dit verlangen liet hij zelfs fotografisch vastleggen. Gents fotograaf Edmond Sacré maakte namelijk in september 1915 twee opnames van de in de stadhuis-kelder opgestapelde archiefstukken, met de archivaris ernaast.⁵⁶ Op een van de afdrucken schreef iemand – misschien Vander Haeghen zelf – als bijschrift: "Les archives sont en sureté dans les caves".⁵⁷ Aan de hand van deze foto's wilde Van der Haeghen waarschijnlijk tonen dat hij zijn uiterste best had gedaan om de stukken zo goed mogelijk te bewaren in het stadhuis zelf.

Alleen in het archief

Toen het Gentse stadsbestuur werd omgevormd om met de oorlogsnoden te kunnen omgaan, ging dit ten koste van het stadsarchief. Het personeel van het archief werd ingezet in andere diensten.⁵⁸ Vander Haeghen kloeg daarover tegen Napoleon de Pauw. "Je suis souvent tout seul aux archives," schreef hij op 4 maart 1916.⁵⁹ Twee dagen later zou de archivaris noodgedwongen zelf het archief verlaten, gevelde door een ziekte. Daarna was het Alphonse Balsaert die naar eigen zeggen helemaal alleen het stadsarchief leidde.⁶⁰ Dertig jaar ervaring kwam de onderburelooverste daarbij waarschijnlijk goed van pas.

Op 3 mei 1916 overleed Victor Vander Haeghen, na 34 jaar lang het stadsarchief geleid te hebben. Het stadsbestuur besloot niet meteen in vervanging te voorzien. Nochtans had Victor Fris al op de sterfdag van Vander Haeghen gesolliciteerd bij het stadsbestuur. Fris kon de nodige adelsbrieven voorleggen. Hij was een student van Vander Haeghen aan de universiteit geweest, was secretaris van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent (MGOG) en zetelde sinds 1911 in de stedelijke archiefcommissie. Die commissie kon echter weinig gewicht in de schaal leggen, aangezien met Henri Pirenne en Paul Fredericq haar twee meest vooraan-

staande leden naar Duitsland waren verbannen. Joseph Casier, gemeenteraadslid en voorzitter van de Stedelijke Commissie voor Monumenten en Stadsgezichten, probeerde nog of hij voldoende gewicht in de schaal kon leggen, maar zonder resultaat.⁶¹ Op 8 mei 1916 besliste het schepencollege formeel dat er geen haast was bij het aanstellen van een nieuwe archivaris.

In januari 1917 ondernamen Fris' medestanders een tweede poging om hem benoemd te krijgen. Een brief van kanunnik Vanden Gheyn, voorzitter van de MGOG, kende het gewenste resultaat.⁶² Een vacature werd geplaatst in enkele kranten, maar dit bleek slechts een formaliteit. Fris werd vanaf april 1917 de opvolger van Vander Haeghen.⁶³

Het noodlot sloeg evenwel opnieuw toe in het stadsarchief. Op 22 maart 1917 kreeg Balsaert een beroerte, waar hij niet meer van genas. De onderburelooverste werd uiteindelijk op 31 december 1918 op pensioen gesteld. Fris begon zijn loopbaan hierdoor in uiterst ongunstige omstandigheden. Toen hij later terugkeek op zijn indiensttreding, merkte hij op: "Personne ne m'a donné aucun renseignement."⁶⁴ Fris moest een archiefdienst proberen uit te bouwen met slechts twee jonge en onervaren mannen als personeel. Continuïteit was dus niet meer verzekerd. De verwezenlijkingen van de voorbije decennia leken nu in gevaar.

De nieuwe archivaris moest hard aan het werk. In plaats van "het wetenschappelijk werk, waarvoor hij meende benoemd te zijn" te kunnen verrichten, diende de stadsarchivaris zich om de volledige dienst bekommeren en zich daarom zelfs te verlagen "tot het peil van den minste der bedienden".⁶⁵ Deze toestand eiste zijn tol. Fris had eerst aan zijn jaarlijkse vakantie willen verzaken, maar in oktober 1918 verplichtte "de overspanning" hem toch drie weken verlof te nemen.⁶⁶ De oorlog was toen bijna afgelopen, maar in het voorjaar van 1918 was er wel nog een nieuwe bedreiging opgedoken.

Onder een activistisch schepencollege

Dat archivariissen "door de aard van hun werkzaamheden altijd al nauw verbonden [waren] met het regime waarvoor zij werken" lijkt een tegenwoordig ruim aanvaarde stelling, zoals ook blijkt uit het aangehaald onderzoek naar het archiefwezen tijdens de Tweede Wereldoorlog.⁶⁷ In 1914 bracht de Duitse bezetter daarentegen geen uitgesproken ideologie mee. Wel probeerde hij met de *Flamenpolitik* de bestaande taalproblemen te benutten voor eigen politiek gewin. De activisten – Vlaamsgezinden die collaboreerden om de Vlaamse ontvoogdingsstrijd te ondersteunen – wonnen daardoor aan invloed. Op 30 maart 1918 kwam er in Gent zelfs een activistisch schepencollege aan de macht, onder leiding van Duits burgemeester Franz Künzer, ter vervanging van de naar Duitsland gedeporteerde "franskiljon" Emile Braun.⁶⁸ Hoe reageerde de stadsarchivaris op deze machtswissel? Victor Fris besloot eerst zijn

⁵¹ Brief van Vander Haeghen (10 september 1915), SAGMA, AR/570.

⁵² Brief aan Braun (11 september 1915), SAGMA, AR/570.

⁵³ Brief aan architect Van Volden (25 september 1915), SAGMA, AR/570.

⁵⁴ "Inventaris der stukken uit het Stadsarchief te Gent die voorloopig nedergelegd werden in het Rijksarchief te Gent", ([27 september 1915]), SAGMA, AR/570; Schoorman, 'Archives de l'Etat à Gand', 293.

⁵⁵ Brief van rijksarchivaris Robert Schoorman (9 september 1915), SAGMA, AR/570.

⁵⁶ Factuur van Sacré (september 1915), SAGMA, A/122 – 1915 – 196.

⁵⁷ "Het archief is in veiligheid in de kelders" (Foto van de stukken in de kelder van het stadhuis (september 1915), Stadsarchief Gent, SCMS_FO_6359.)

⁵⁸ *Rapport sommaire sur les archives de la ville de Gand en 1914* (Gent, 1915), 3-4.

⁵⁹ "Ik ben dikwijls helemaal alleen in het archief." (Brief van Vander Haeghen (4 maart 1916), Stadsarchief Gent, Fonds Napoleon de Pauw, 324.)

⁶⁰ Brief van Balsaert (23 december 1916), SAGMA, D/2° II (Balsaert).

⁶¹ Brief van Casier (6 mei 1916), SAGMA, D/2° VIII (Fris).

⁶² Brief van kanunnik Vanden Gheyn, SAGMA, D/2° VIII (Fris).

⁶³ Decavele en Vannieuwenhuysse, *Archiefgids*, 21-22.

⁶⁴ "Niemand heeft me enige inlichtingen gegeven." (Brief van Fris (december 1918), SAGMA, AR/564).

⁶⁵ Brief van Fris (8 februari 1918), SAGMA, D/2° VIII (Fris).

⁶⁶ Brief van Fris (29 september 1918), SAGMA, D/2° VIII (Fris).

⁶⁷ Agnes Jonker, 'Na de oorlog het vagevuur: Duitse archivariissen en het nationaal-socialisme', in: *Archievenblad* 109 (2005), 20-21, aldaar 20.

⁶⁸ Daniël Vanacker, *Het activistisch avontuur* (Gent 2006), 308-314.

ontslag in te dienen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog verkoos de Vereniging van Archivarissen, Bibliothecarissen en Conservators van Musea eveneens het werk neer te leggen tijdens de bezetting “afin d’éviter toute intrusion allemande dans sa vie professionnelle et scientifique”.⁶⁹ Niet zozeer het verlangen naar wetenschappelijke onafhankelijkheid, maar een persoonlijke afkeer van activisten en Duitsers lijkt Fris’ voornemen ingegeven te hebben: zij hadden immers zijn leermeesters Pirenne en Fredericq uit Gent verbannen.⁷⁰ Uiteindelijk bleef Fris toch in dienst, op aanraden van enkele raadsleden.⁷¹ Hij maakte vervolgens van zijn positie gebruik om gevoelige stukken aan het oog van het nieuwe stadsbestuur te onttrekken.⁷² Net zoals in de Belgische musea de conservators op post bleven om over hun collecties te waken en zich waar mogelijk tegen de bezetter verzetten, bleef dus ook de Gentse archivaris trouw aan het Belgische regime.⁷³

Al op zijn eerste dag bezocht de nieuwe burgemeester het stadsarchief. Ogenscheinlijk vond Künzer daar bereidwillige medewerkers. In het voorgedrukte tweetalige leeszaalregister werden bijvoorbeeld de Franse titels geschrapt, zodat het archief vernederlandste.⁷⁴ Dergelijke aanpassingen zag Fris waarschijnlijk als kleine offers voor het behoud van zijn archief. De archivaris gebruikte bovendien de taaleisen van de activisten om zijn dienst vooruit te helpen. Fris was zeker niet de enige die dat probeerde. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden ook pogingen ondernomen om de “potentiële archivistische voordelen van de omstandigheden” te verzilveren.⁷⁵ Welk voordeel probeerde Fris dan wel te behalen? Nadat het archiefreglement op 1 mei 1893 door het college was goedgekeurd, was het meteen als kleine brochure gedrukt en verspreid.⁷⁶ Deze publicatie was eentalig Frans, hoewel in het *Gemeentebblad* ook een Nederlandstalige vertaling verscheen.⁷⁷ Op 1 mei 1917 stelde Victor Fris desondanks een volledig nieuwe Nederlandstalige vertaling op, die het jaar erop werd gedrukt.⁷⁸ Het precieze moment waarop deze brochure van de pers rolde – vóór of na de activistische machtsovername – is onbekend. Het nieuwe bestuur was ongetwijfeld wel tevreden met dit werkstuk. Toch betekende het vooral dat de archivaris in staat was enkele wijzigingen door te voeren in het reglement van 1893 en eigen accenten kon leggen. De duidelijkste verschillen zijn het cursiveren van de belangrijkste verboden en het aanpassen van de openingsuren van het archief.

Van een heel andere orde was echter de aanpassing in het tweede artikel, dat in 1893 bepaalde: “De hoogste bediende vervangt den archivaris in geval van ziekte of afwezigheid.” In 1917 vertaalde Fris dit als: “In geval van ziekte, afwezigheid of ander beletsel, wordt de archivaris door den onderbureeloverste vervangen.” Met Alphonse Balsaert telde het stadsarchief inderdaad een werknemer met die hoge graad, hoewel Balsaert sinds maart 1917 op ziekteverlof was. Hij had die positie wel maar verworven na een loopbaan van bijna dertig jaar. Het stadsbestuur voorzag namelijk slechts twee commiezen in het archief.⁷⁹ Als daarentegen Fris’ reglement zou worden

⁶⁹ “Om elke Duitse inmenging in haar professionele en wetenschappelijke bezigheden te vermijden.” (Aangehaald in Beyen, *Oorlog en verleden*, 327).

⁷⁰ Na de oorlog publiceerde Fris hier *Les deux historiens nationaux exilés pour leur patriotisme* (Gent 1919) over.

⁷¹ *Archieven. Verslag over de dienstjaren 1918 en 1919* (Gent, 1921), 6.

⁷² Brief van Fris (12 juni 1920), SAGMA, D/2e VIII (Fris); Vanacker, *Het activistisch avontuur*, 369-370.

⁷³ Arnout, ‘Archimedes achterna. De Belgische musea tijdens de Eerste Wereldoorlog’, 59-60.

⁷⁴ Leeszaalregister (1915-1918), SAGMA, AR/17.

⁷⁵ Vergelijk Beyen, *Oorlog en verleden*, 293-332. Het citaat komt uit pagina 294.

⁷⁶ *Ville de Gand. Archives communales. Règlement d’ordre intérieur (1er Mai 1893)* (Gent, z.j.).

⁷⁷ ‘V. Archief der stad Gent. Huishoudelijke verordening’, *Gemeentebblad* (1893), 541-545.

nagevolgd, zou het stadsarchief altijd over een hogere ambtenaar kunnen beschikken. Bovendien zou dit betekenen dat de archivaris zelf minstens gelijk te stellen viel met een bureeloverste. Hier was het Fris om te doen: een verbetering van zijn eigen positie.

Aan de plaats van de stadsarchivaris binnen de stedelijke administratie was maar weinig veranderd sinds het begin van de negentiende eeuw. Een archivaris kon geen promotie maken en had dus weinig vooruitzicht op loonsverhogingen. In 1850 werd zijn baan daarom omschreven als “une impasse, un bâton de maréchal si vous voulez, dont il doit se contenter toute sa vie”.⁸⁰ Na de oorlog slaagde Fris erin die maarschalksstaf weg te gooien. Verschillende loonsverhogingen werden hem toegerekend. Dit was mogelijk een beloning voor de wijze waarop de archivaris als Belgisch patriot omgegaan was met de Duitse bezetter en het activistische stadsbestuur. Toen in juli 1918 stukken uit het archief werden opgeëist voor een “Vlaamse Tentoonstelling” die had moeten rondreizen door Duitsland en Oostenrijk, weigerde Fris ze af te staan. Hij wenste de expliciete toelating van de bevoegde schepen en een “persoonlijke ontlasting”. Daarvoor schrok de schepen terug, waarna de kwestie bleef aanslepen. Fris stelde immers voor om fotografische reproducties van de stukken te bezorgen, wat burgemeester Künzer eerst aanvaardde, maar dan afkeurde. Van hogerhand werd ondertussen druk uitgeoefend om de stukken te overhandigen, maar de Duitse macht was tanende. In het najaar was er daardoor nog altijd geen oplossing gevonden. “Wanneer de Duitsers, 10 november 1918, de stad verlieten ontbrak geen enkel stuk aan het Stadsarchief,” eindigde de archivaris later triomfantelijk zijn relaas over dit voorval.⁸¹ De archivaris had dankbaar van zijn reglement gebruikt gemaakt, dat de ultieme test doorstond. Zelfs het schepencollege kon blijkbaar niet zonder meer beschikken over het archief. Niettemin betekende het einde van de oorlog ongetwijfeld een grote opluchting voor de archivaris.

Het stadsarchief van Gent na de Eerste Wereldoorlog

Gezien het personeelsgebrek werd er tijdens de oorlog maar weinig werk verzet in het archief. Toch slaagde de archivaris erin enkele projecten te volbrengen. Zo werd in 1916 en 1917 de archiefbibliotheek opnieuw gecatalogiseerd.⁸² Zelfs bij het uitoefenen van de kerntaken doken uiteindelijk wel problemen op. In 1918-1919 konden bijvoorbeeld de laatste neerleggingen niet verwerkt worden “bij gebrek aan pakpapier en touwtjes”.⁸³ Victor Fris liet zich daar echter niet door ontmoedigen. Aangezien de continuïteit met het vooroorlogse archiefbeheer zoek was, koos hij voor een ingrijpende vernieuwing in het archief. Het oordeel dat Fris “weinig sporen” in het archief zou nagelaten hebben, moet dus worden bijgesteld.⁸⁴ Allereerst zorgde Fris voor een reorganisatie van het modern archief, waarbij een inventaris op meer dan 20.000 fiches werd samengesteld. Het uitlenen van dossiers

⁷⁸ *Stad Gent. Archief der stad Gent. Reglement van inwendige orde. 1 mei 1893* (Gent, 1918).

⁷⁹ Overzicht van de graden, aantallen en lonen van de werknemers van de stad (16 juli 1886), SAGMA, C/11/69, f. 117v.

⁸⁰ “Een impasse, zo u wil een maarschalksstaf, waarmee hij heel zijn leven tevreden moet zijn” (Rapport van Jules de Saint-Genois en Auguste van Lokeren (12 maart 1850), SAGMA, C/11/51, f. 33v.)

⁸¹ *Archieven. Verslag over de dienstjaren 1918 en 1919* (Gent 1921), 4-12.

⁸² *Beknopt verslag van de Archieven der Stad Gent in 1916* (Gent 1917), 6 en 8-9; *Stad Gent. Archieven (Verslag over het dienstjaar 1917)* (Gent z.j.), 4-6 en 16.

⁸³ *Archieven. Verslag over de dienstjaren 1918 en 1919*, 18.

⁸⁴ Decavele en Vannieuwenhuysse, *Archiefgids*, 22.

uit dit archief door de administratie werd ook op punt gesteld.⁸⁵ Een ander belangrijk actiepunt was de bibliotheek, die volgens Fris “grote leemten” vertoonde.⁸⁶ Van zijn stadsbestuur verkreeg hij het nodige budget voor de uitbreiding ervan. Ondertussen werd eindelijk de positie van de archivaris binnen de administratie verbeterd en het personeelsbestand van het archief uitgebreid. Juliaan Boes kwam in augustus 1918 naar het stadsarchief, als tijdelijke hulp.⁸⁷ Al snel zouden zijn kwaliteiten blijken, zodat hij achtendertig jaar later zelfs stadsarchivaris werd. Niet alle problemen konden evenwel meteen worden opgelost. Het grootste deel van het stadsarchief was heel de oorlog lang op de stadhuiszolder gebleven. Hoewel de bombardementen op Gent weinig schade berokkend, had dat altijd anders kunnen lopen.⁸⁸ Zelfs nadat die dreiging verdwenen was, bleef brand een reëel gevaar. Aan het begin van 1919 kwamen de in het Rijksarchief ondergebrachte stukken toch terug naar het stadhuis.⁸⁹ Fris begon ondertussen wel te ijveren voor een betere huisvesting. Gezien de financiële moeilijkheden waarin de stad zich bevond, was dat echter niet evident.⁹⁰ Plaatsgebrek in het stadsarchief maakte het probleem evenwel alsnog urgenter. Tijdens de oorlogsjaren had het stadsbestuur namelijk erg veel archief gevormd. Hoe moest de archivaris daar mee omgaan? Over deze vraag publiceerde Hilary Jenkinson in 1922 zijn *Manual*.⁹¹ Selectie wordt er als een mogelijkheid in aangehaald. Aangezien het vooral de omvang van de stadsrekeningen en hun bewijsstukken was die Fris zorgen baarde, was vernietiging echter geen optie. Die reeksen dienden immers integraal bewaard te blijven. Fris vroeg daarom om een uitbreiding van de archiefdepots.⁹² Tweeëneenhalve maand voor zijn vroegtijdig overlijden in 1925 slaagde Fris erin het Gentse stadsbestuur te overtuigen het archief te verhuizen naar depots buiten het stadhuis. Zijn opvolger Henri Nowé liet de kwestie daarna niet rusten. Uiteindelijk duurde het wel tot in 1932 alvorens het stadsarchief de deuren kon openen in de zogenaamde Berg van Barmhartigheid, dat sinds 1622 als pandhuis had gediend. Dat deze verhuizing zo lang op zich liet wachten, was een gevolg van de financiële problemen die door de Eerste Wereldoorlog waren veroorzaakt. Dat het stadsarchief onderdak kreeg in een eigen gebouw, was echter eveneens het resultaat van die oorlog. De Eerste Wereldoorlog bemoeilijkte dan wel de dagelijkse bezigheden in het archief en stelde allerlei nieuwe uitdagingen, toch slaagden de archivariissen erin er een adequaat antwoord op te vinden. Victor Vander Haeghen en Victor Fris loodsten het archief elk op hun eigen manier door de Grote Oorlog. In welke mate hun belevenissen ook door andere archivariissen werden gedeeld, is voorlopig nog onbekend. Daarvoor dient eerst verder onderzoek naar andere archieven tijdens de Eerste Wereldoorlog te gebeuren. Deze Gentse casus toont alvast aan dat het niet enkel een periode van stilstand en tegenslag was, maar ook van vertrouwen en groei. Het Gentse stadsarchief was in goede handen.

⁸⁵ Brief van Fris (12 juni 1920), SAGMA, D/2e VIII (Fris).

⁸⁶ *Archieven. Verslag over de dienstjaren 1918 en 1919*, 28.

⁸⁷ Kopie van brief aan Boes (27/28 augustus 1918), SAGMA, AR/508.

⁸⁸ A. Capiteyn, ‘Militaire bezetting. Gent, hoofdplaats van Etappe IV’, in: André Capiteyn (red.), *Gent en de Eerste Wereldoorlog. Het stadsleven in de jaren 1914-1918* (Gent 1991), 25-37, aldaar 26.

⁸⁹ Brief aan de stadssecretaris (25 januari 1919), SAGMA, AR/570; Schoorman, ‘Archives de l’Etat à Gand’, 293.

⁹⁰ A. Capiteyn, ‘Verwoestende bevrijding. De einddagen van de Duitse bezetting’, in: André Capiteyn (red.), *Gent en de Eerste Wereldoorlog. Het stadsleven in de jaren 1914-1918* (Gent 1991), 113-125, aldaar 125.

⁹¹ Hilary Jenkinson, *A Manual of Archive Administration Including the Problems of War Archives and Archive Making* (Oxford 1922).

⁹² *Archieven. Verslag over de dienstjaren 1918 en 1919*, 20-22.

Over de auteurs en redacteuren

Ron Blom (1963) is historicus en werkzaam als verwerver bij het Stadsarchief Amsterdam. Van zijn hand verschenen diverse publicaties over de geschiedenis van de socialistische beweging in Nederland en de Eerste Wereldoorlog, onder andere: in samenwerking met Th. Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* (2004); in samenwerking met Bart van der Steen, *Wij gingen onze eigen weg* (2011); in samenwerking met Henk van der Linden, "Sporen van de Eerste Wereldoorlog", in: *Archievenblad* (2011), 24-25; *Frank van der Goes (1859-1939), journalist, literator, en pionier van het socialisme* (2012); "Sneevliet en de onrust onder soldaten en matrozen in Nederlands Indië 1914-1918", in: *De Grote Oorlog. Kroniek 1914-1918*, 26 (2013)

Marieke Bos (1968) studeerde in 1994 af als historicus aan de Rijksuniversiteit Leiden. In 2001 rondde zij de Leergang Integraal Document Management aan de Erasmus Universiteit af. Na diverse jaren werkzaam geweest te zijn geweest bij De Nederlandsche Bank als informatiespecialist ging zij zich vanaf 2007 bezig houden met historische collecties. Eerst als informatiebemiddelaar bij het Stadsarchief Breda. In de periode 2008-2014 was zij archivaris bij de Afdeling Oorlogsnazorg van het Nederlandse Rode Kruis en projectmanager voor een tweetal Metamorfoze projecten. Op dit moment is zij bezig met het afronden van haar master Archiefwetenschappen.

Gerd De Coster (1969) is licentiaat Geschiedenis (KU Leuven, 1991) en master na master in de Archivistiek (VUB, 1995). In 1996 ontving hij de Ger Schmookprijs van de VVBAD. Hij is als archivaris bij het Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (Cegesoma) verantwoordelijk voor de interne digitalisering. Hij is bestuurslid sectie AHD (archief en hedendaags documentbeheer) van de VVBAD en redactielid van *META*. Artikelen: "De ontsluiting van partijarchief: ervaringen met een archiefconglomeraat van Antwerpse politieke verenigingen", in *Bibliotheek- en Archiefgids* 1998/1, pp. 6-15; in samenwerking met Dirk Martin: "Die Erschließung und Digitalisierung von Strafverfolgungsakten aus der Nachkriegszeit gegen die Hauptverantwortlichen der deutschen Besatzungsverwaltung in Belgien und Nordfrankreich (1940-1944)", in: *Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte*, 39 (2012), 379-392.

Thomas Fitschen is ambassadeur, deputy permanent representative, van de Permanente Missie van Duitsland bij de Verenigde Naties in Genève. In 2007 verscheen zijn dissertatie (Universiteit Saarbrücken, 2003) in druk: *Das rechtliche Schicksal von staatlichen Akten und Archiven bei einem Wechsel der Herrschaft über Staatsgebiet* (Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 2004).

T.F. Van Havere (1990) behaalde in 2012 de graad van Master of Arts in de Geschiedenis met een verhandeling over de Belgische stadsarchieven en hun archivarissen in de negentiende eeuw. Een jaar later werd hij Master of Arts in de Archivistiek, waarbij hij als meesterproef *De droom van een archivaris. Een analyse van de constructie van het stadsarchief van Gent en zijn collecties tussen 1800 en 1930* schreef. Momenteel is hij als praktijkassistent verbonden aan de onderzoeksgroep Cultuurgeschiedenis vanaf 1750 van de KU Leuven.

Iris Heidebrink (1950) werkt sedert 1982 als archivaris bij het Nationaal Archief in Den Haag en is gespecialiseerd in 19de- en 20ste-eeuwse archieven, met name van de voormalige overzeese gebieden en buitenlandse betrekkingen. In samenwerking met Johannes Houwink ten Cate verscheen: "An Evaluation of Dutch Archival Findings related to the Shoah", in: J. Fredj (red.), *Les Archives de la Shoah* (Paris: L'Harmattan, 1998) 468-477. Ze was co-redacteur en -auteur van *The Encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (NIOD/Brill, Leiden, 2009).

Daan Hertogs is als interim-manager en adviseur werkzaam voor overheden en bedrijfsleven, voornamelijk op het gebied van informatiehuishouding. Hij was eerder diensthoofd van het Studiecentrum bij het Nederlands Filmmuseum (nu Eye genaamd), waar hij o.a. diverse boeken over zwijgende film publiceerde. Daarna was hij bij de gemeente Deventer werkzaam als hoofd Documentmanagement, vakdirecteur Documentmanagement en Archief/gemeentearchivaris van de gemeente Breda. Hij was daarnaast penningmeester van BRAIN, voorzitter van de Vereniging van Archivarissen in Noord-Brabant en voorzitter van de algemene commissie Archieven van de Raad voor Cultuur. Als geassocieerd onderzoeker is hij verbonden aan het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie. Aan de Universiteit van Amsterdam werkt hij aan een proefschrift over de administratieve aspecten van het kamp Westerbork 1939-1945.

Trudy Huskamp Peterson is sinds 2004 lid en sinds 2009 voorzitter van de *Human Rights Working Group* van de Internationale Archiefraad (ICA). Ze heeft een indrukwekkende carrière achter de rug in het openbaar archiefwezen en de beroepsvereniging van archivarissen in de Verenigde Staten (SAA) en in internationale organisaties. Ze was onder andere assistent-archivaris en archivaris van de *National Archives* (1987-1995), voorzitter SAA (1990-1991), vice-voorzitter ICA (1993-1995), archivaris van de *United Nations High Commissioner for Refugees* (1999-2002). Zij heeft veel gepubliceerd, waaronder: "The Nasty Truth about Nationalism and National Archives", in: *Proceedings of the 5th General Conference of EASTICA* (2001); "Truth and the Records of Truth Commissions," in: *Studien und Quellen* (30, 2004); "Archives in Service to the State: The Law of War and Records Seizure," in: *Political Pressure and the Archival Records*, Margaret Procter, et al., eds., (Society of American Archivists, 2006); Special Report 170: *Temporary Courts, Permanent Records*, (United States Institute of Peace, 2006). *News from the ICA Human Rights Working Group*, International Council on Archives website, monthly, 2009-.

Edwin Klijn (1970) is historicus en werkt als teamleider Diensten en manager van het Netwerk Oorlogsbronnen bij het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies te Amsterdam. Hij publiceerde onder andere over foto- en AV-collecties in Europa, massadigitalisering en – samen met Robin te Slaa – *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal Socialistische Beweging 1931-1935* (Amsterdam, 2009).

Christophe Martens is werkzaam als attaché projectmedewerker bij het Rijksarchief in Brussel in het kader van de Interuniversitaire Attractiepool (IUAP) 'Justice and Populations'. In 2011 studeerde hij af als historicus aan de Universiteit van Gent met een scriptie over de 'Commissie voor Oorlogsarchieven' die na de Eerste Wereldoorlog instond voor de acquisitie van archiefbestanden en documentatie i.v.m. het conflict. Een jaar later sloot hij zijn studie als archivaris af met een scriptie over de mogelijkheden tot selectie en waardering van de archieven van de Dienst van het Sekwester na beide wereldoorlogen.

Annelies Nevejans (1980) studeerde in 2002 af als licentiaat geschiedenis aan de UGent en behaalde nadien de Master archivistiek en hedendaags documentbeheer (UGent-VUB-K.U.Leuven, 2004). Sinds 2007 heeft ze ook een diploma van restaurator van papier op zak. Ze deed ervaring op als wetenschappelijk medewerker bij het Liberaal Archief te Gent. Van 2004 tot 2013 was ze vervolgens archivaris/projectleider bij het Vlaams Architectuurinstituut/Centrum Vlaamse Architectuurarchieven. Daar werkte ze onder meer mee aan het project *Het Gekwetste Gewest*. Sinds mei 2013 is ze tijdelijk verbonden aan het STAM in Gent waar ze een tentoonstelling over maquettes voorbereidt.

Raymund Schütz is medewerker van de afdeling Oorlogsnazorg van het Nederlandse Rode Kruis. Voorts is hij als promovendus in deeltijd verbonden aan de rechtenfaculteit van de Vrije Universiteit, waar hij onder begeleiding van prof. mr. W.J. Veraart werkt aan een proefschrift over het Nederlandse notariaat tijdens de Duitse bezetting. Hij publiceerde in diverse tijdschriften over archieven en de Jodenvervolging. Belangrijkste publicaties: "Achter gesloten deuren. Het Nederlandse notariaat, de Jodenvervolging en de naoorlogse zuivering", in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, (2010), deel I, 62-77; 'Historical Context and the Information Age: the Diaspora of Holocaust Archives', in: *Revista Arhivelor/Archives Review*, LXXXVIII-2 (Boekarest 2013), 9-22.

Michiel Schwartzberg heeft in Leiden geschiedenis gestudeerd en werkt sinds 2005 bij de afdeling Oorlogsnazorg van het Nederlands Rode Kruis in Den Haag. Hij is gespecialiseerd in de Nederlands-Indische geschiedenis 1942-1947 (de Japanse bezetting en de Bersiap-periode) en bereidt een proefschrift voor over de RAPWI (Recovery of Allied Prisoners of War and Internees).

Michel Vermote (1957) is historicus en was vanaf 1982 verbonden aan Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis (Amsab-ISG) te Gent als archivaris. Sinds 2002 is hij coördinator van Archiefbank Vlaanderen, de online databank van private archieven (www.archiefbank.be). Hij publiceerde over sociale geschiedenis en archiefproblematiek en was betrokken in de ontdekking (1992) en restitutie vanuit Moskou (2002) van Belgische archiefbestanden. Verder onderzoek naar de archiefproblematiek naar aanleiding van WOII resulteerde onder meer in: Vermote, Michel, Lust Jacques. "Papier bitté! The confiscation and restitution of Belgian archives and libraries (1940-2002)" in: P.K. Grimsted, F.J. Hoogewoud, E. Ketelaar (red.), *Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Restitution Issues* (Leicester, Institute of Art and law, 2007), pp. 190-224.

An Verscuren studeerde in 2005 af als licentiaat in de geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Leuven. Vervolgens zette ze haar studies verder aan Boston University (VS) waar ze in 2008 een aanvullende opleiding tot 'Master of Arts in History' afrondde. Tussen 2009 en 2013 was ze werkzaam in het Algemeen Rijksarchief te Brussel waar ze zich concentreerde op het archief van de Grote Raad van Mechelen en tegelijkertijd een doctoraat over deze instelling voorbereidde. Sinds het behalen van haar doctorstitel in juli 2013 is ze werkzaam als doctor-assistent aan de onderzoekseenheid geschiedenis van de Katholieke Universiteit Leuven.

Voor een compleet traject

erfgoed en cultuur inspirerend toegankelijk

www.picturae.nl